

Herkomst en spreiding van kranten te 's-Hertogenbosch in 1772

Arno van den Brand

In de loop van de achttiende eeuw groeide de behoefte aan informatie. Naast de kranten die in diverse Hollandse steden en Utrecht verschenen, begonnen in de loop van de achttiende eeuw ook elders steeds meer (regionale) kranten te verschijnen. Dat was onder meer het geval in Groningen (1742), Maas-tricht (1746), Leeuwarden (1752), Middelburg (1758), Arnhem (1767), Zwolle (1780), Zutphen (1783) en Zaltbommel (1786)¹. In dit rijtje past ook de oprich-ting van de *'s Hertogenbossche Courant* in 1771.

Van al deze kranten is echter nauwelijks enige administratie bewaard gebleven². Daardoor is onbekend hoeveel mensen geabonneerd waren op een krant en welke kranten door wie werden gelezen. Over het algemeen gaat men ervan uit dat de krant zou zijn gelezen in het koffiehuis of de sociëteit³. In het beste geval kan men opgeven welke kranten er in de sociëteit op tafel lagen⁴. Het ontbreken van gegevens heeft een enkeling er niet van weerhouden daar soms vergaande uitspraken over te doen.

Voor een regelmatige bezorging van de kranten en voor het geregeld binnenkomen van nieuwsberichten, was een goed functionerend postwezen onontbeerlijk⁵. De diverse overheden zouden dan ook hun greep op het postwezen in de zeventiende en achttiende eeuw steeds verder versterken. Ook de Bossche magistraat heeft ernaar gestreefd haar invloed op dit onderdeel van de infrastructuur te vergroten. Zo werden in 1702 aan het "Stedelijk Generaal Postcomptoir" in 's-Hertogenbosch zes postmeesters aangesteld, magistraatsleden die verantwoordelijk waren voor het reilen en zeilen van het postkantoor (en die daar ook de nodige inkomsten uit genoten). De dagelijkse leiding lag bij twee commiezen. Van 1770 tot en met 1778 waren er nog eens (onbezoldigd) twee schepenen extra met het toezicht belast⁶.

Het zijn gegevens van het "Stedelijk Generaal Postcomptoir" uit 1772, in dit artikel geanalyseerd, die nu een bijzonder licht laten vallen op de herkomst en spreiding van kranten in 's-Hertogenbosch in genoemd jaar. Mogelijk dat verge-lijkbaar bronnenmateriaal uit andere perioden of andere plaatsen het hier ge-schetste beeld kan aanvullen of corrigeren. En passant zal de oprichting van de *'s Hertogenbossche Courant* in een ander daglicht worden gesteld.

Gang van zaken te 's-Hertogenbosch omstreeks 1772

In 1772 was de bezorging van de kranten in 's-Hertogenbosch in handen van het postkantoor⁷. Bij de binnenkomende post zat steevast een pakketje kranten dat door de bode aan het postkantoor werd afgeleverd. Deze kranten

kwamen vers van de pers. Op één vel papier werden twee kranten gedrukt. Deze vellen werden pas op het postkantoor door midden gesneden, waarna de kranten werden gevouwen. In een aantal gevallen werd met pen en inkt de naam van de abonnee op de voorzijde geschreven. Met de bezorging werd geen haast gemaakt, meestal werd eerst de gewone post bezorgd⁸.

Rond 1772 was de Bossche magistraat zelf op 6 verschillende kranten geabonneerd. Deze kranten werden in boekbanden geplakt en bewaard. Ofschoon in feite alles van vóór 1753 verloren is gegaan, het oudste exemplaar in het stadsarchief is nu een losse krant uit genoemd jaar, zijn tientallen jaargangen uit de tweede helft van de achttiende eeuw bewaard gebleven.

Op de kranten die de Bossche magistraat liet inplakken ziet men regelmatig in handschrift de vermelding "t College", "de Stadt" en het "Collegie van Heeren Scheepenen" staan. Vermoedelijk is de bezorging wel eens verkeerd gelopen en werden adressen verwisseld. Verschillende malen komt men namelijk namen tegen van personen die niet tot het college behoorden. In een enkel geval werd die naam uitvoerig doorgestreept en is ze niet meer leesbaar, meestal bleef de naam echter gewoon staan en zullen we maar aannemen dat de betreffende persoon het exemplaar van de magistraat zal hebben ontvangen. Via deze sporadische gegevens laat zich een versnipperd en onvolledig beeld van de Bossche abonnees vormen.

Volgens de instructie welke in 1743 was opgesteld, moest de Postmeester apart bijhouden aan wie een krant moest worden geleverd, wat men daarvoor van de abonnees ontving en wat het postkantoor daarvoor moest betalen aan de courantiers⁹. Deze administratie is slechts fragmentarisch bewaard gebleven. Voor een behoorlijk aantal jaren valt wel na te gaan hoeveel geld er in totaal per jaar aan de kranten werd verdiend, maar gedetailleerde gegevens zijn alleen uit 1772/1773 bewaard gebleven¹⁰.

Het gaat hier om vijf lijsten met de namen van personen die op een krant geabonneerd waren en de bedragen die zij daarvoor betaalden. De lijsten bestrijken ieder een periode van drie maanden. Voor 1772 zijn de gegevens compleet. Van 1773 resteert alleen de lijst van het eerste kwartaal. Omdat er in dat laatste kwartaal geen noemenswaardige veranderingen optraden wil ik mij hier hoofdzakelijk beperken tot de gegevens van 1772¹¹. Aan iedere abonnementslijst gaat per kwartaal een overzicht vooraf van het bedrag dat door het postkantoor aan de courantiers per stad werd betaald. Hiermee valt tot op zekere hoogte het aantal abonnementen per krant te reconstrueren.

Om de diverse gegevens te kunnen interpreteren is het echter eerst noodzakelijk te weten hoeveel een krant kostte en wat het postkantoor voor de bezorging in rekening bracht.

Prijzen van de diverse kranten en de bezorgkosten omstreeks 1772

De prijs van de diverse kranten is niet eenvoudig te achterhalen. In de geraadpleegde literatuur komt hij zelden ter sprake. Slechts in een enkel geval wordt daar in de krant zelf iets over medegedeeld. Ook op dit terrein bood het archief van het postkantoor in 's-Hertogenbosch enige interessante gegevens¹². Hieruit is het mogelijk de prijslijst van omstreeks 1772 (en 1780, zie bijlage A) te reconstrueren. Niet alle prijzen zijn even duidelijk, maar al met al kan men de gegevens als volgt samenvatten:

<i>f</i> 2.12.0	<i>'s Hertogenbosch Courant</i> ¹³ (verscheen 2x per week)
<i>f</i> 7.10.0	<i>Amsterdamse courant</i> ¹⁴ , <i>Oprechte Haerlemse Courant</i> , <i>Leidsche Courant</i> , <i>'s Gravenhaagse Courant</i> , <i>Rotterdamsche Courant</i> , <i>Utrechtse Courant</i> , <i>Hollandsche Historische Courant</i> (Delft), ¹⁵ (verschenen 3x per week, inclusief verzendkosten <i>f</i> 2.10.0)
<i>f</i> 2.12.6	<i>Gazette van Antwerpen</i> ¹⁶ (exclusief verzendkosten)
<i>f</i> 6.10.0	Franstalige <i>Gazette d'Utrecht</i> en de <i>Gazette de Cologne</i> ¹⁷ (verscheen 2x per week, bestaande uit 2 vellen papier) (exclusief verzendkosten)
<i>f</i> 16.0.0 ?	<i>Courier du Bas Rhin</i> ¹⁸ (verscheen 2x per week, bestaande uit 2 vellen papier) (inclusief verzendkosten 5.0.0?)
<i>f</i> 18.8.0 ?	Franstalige Brusselse courant <i>La Gazette Du Pays-bas</i> ¹⁹ (exclusief verzendkosten?)

Omstreeks 1780 kwam op het Bossche postkantoor de winstgevendheid van de krantenverkoop ter sprake. Het bleek in de loop der jaren namelijk steeds vaker voor te komen dat de courantiërs zoveel advertenties hadden dat zij een dubbelnummer uitbrachten voor dezelfde prijs. Dat laatste althans volgens eigen zeggen. In de praktijk betekende het echter dat een dubbelnummer ook twee keer zo duur was²⁰. Uit de gevoerde discussies valt te concluderen dat het postkantoor door de abonnees werd betaald per abonnement terwijl de drukkers betaald werden per krant (in feite zelfs per gedrukt vel papier). Het postkantoor was niet gerechtigd om de verkoopprijs van de kranten zelfstandig te verhogen. Zij konden dus niets extra rekenen ofschoon ze voor een dubbelnummer meer moesten betalen, terwijl daarnaast ook nog eens het gewicht van de te vervoeren kranten verdubbelde. Tijdens die discussies werd vermeldt "dat op de Fransche Couranten niet kan verloren worden". Dit doet vermoeden dat de verzendkosten hier ver boven de *f* 2.10.0 zouden hebben gelegen. Vermoedelijk was de prijs van de meeste Franstalige kranten inclusief verzendkosten in 1772 *f* 12.0.0.

De oprichting van de 's Hertogenbossche Courant

Ondanks de onzekerheden kan op grond van het voorgaande wel een belangrijke conclusie worden getrokken ten aanzien van de *'s Hertogenbossche Courant*. Voor de Bosschenaren in 1772 was een abonnement op de eigen *'s Hertogenbossche Courant* het goedkoopst. Voor de enige krant die qua prijs een beetje in de buurt kwam (de *Gazette van Antwerpen*), moest al gauw, vanwege de daarbij komende verzendkosten, het dubbele worden betaald. Een Hollandse krant was zelfs drie keer zo duur, (men ontving echter dan wel drie in plaats van twee kranten per week).

Stadspensionaris Antoni Martini zou een belangrijke stimulerende rol hebben gespeeld bij het ontstaan van de *'s Hertogenbossche Courant*. Hij zou in zijn studententijd in Leiden hebben kennisgemaakt met de Hollandse stadscouranten en het initiatief van De Bresser en Vieweg met instemming hebben begroet²¹. Misschien dat de ervaringen uit zijn studententijd de voorkeur van Martini heeft beïnvloed. In 1779 blijkt hij namelijk geabonneerd te zijn op de *Leidsche Courant*. Maar een eerste kennismaking met de Hollandse kranten zal dit zeker niet zijn geweest. In 's-Hertogenbosch werden naast de *Amsterdamsche Courant* (waarop de magistraat al in 1630 was geabonneerd) al decennia lang Hollandse couranten gelezen. Zo werd in 1734 vanuit 's-Hertogenbosch *f* 73.12.4 betaald aan Haagse couranten, hetgeen toen neerkwam op ongeveer 18 abonnementen²².

Dat Martini met de oprichting van de *'s Hertogenbossche Courant* instemde zou wel eens een economische reden kunnen hebben gehad. De oprichting van een Bossche krant kon, in de geest van het protectionistische Colbertisme, de geldstroom van 's-Hertogenbosch naar andere steden (in 1772 een kleine *f* 700 aan kranten en een onbekend bedrag aan advertentiekosten) wat afremmen. Van een maatregel in die geest is in het buitenland een concreet voorbeeld te vinden. In 1774 werd namelijk in Wenen de invoer van de aldaar zeer populaire *Gazette de Leyde* verboden. Dat verbod had niets met de inhoud van de krant te maken want een Weens drukker verkreeg toestemming om de krant letterlijk over te drukken²³.

In 1988 werd door A.W.M. Bogers een artikel gepubliceerd over de oprichting van de *'s Hertogenbossche Courant*. Hij zag daarin de economische malaise waarin 's-Hertogenbosch verkeerde als een ongerijmdheid. Hoe kon onder die omstandigheden de krant rendabel zijn? Een lichtpunt zag hij in de toegenomen rol van 's-Hertogenbosch als overslagplaats. Het zouden dan ook vooral kooplieden zijn geweest die een abonnement op de nieuwe krant namen²⁴.

In werkelijkheid viel het echter met de malaise wel mee en ging het met de economie langzaam bergopwaarts²⁵. De financiële armslag van de Brabanders was daarentegen wel vrij gering. Ten opzichte van Holland waren de lonen in Brabant laag²⁶. Maar waarschijnlijk is juist dit gegeven een belangrijke stimulans

geweest bij de oprichting van de eerste Brabantse courant. Er verscheen een goedkope krant die voor een breder publiek betaalbaar was. Dat was dan ook het publiek waar de Bossche boekverkopers De Bresser en Vieweg zich op richtten. Zij zouden hun krant vullen met "...zulke tydingen, waarin wij oordeelen, dat bijna alle Lezers belanghebben". De oprichting van de *'s Hertogenbossche Courant* was op de eerste plaats dan ook een initiatief van die Bossche boekverkopers. Het zal duidelijk zijn dat bij deze handelaren economische motieven een belangrijke rol speelden. De informatie in de *'s Hertogenbossche Courant* was vaak afkomstig uit andere kranten. De Bresser en Vieweg waren op die manier goedkoop uit, terwijl andere kranten kapitalen kwijt waren aan correspondenten.

De oprichting van de *'s Hertogenbosch Courant* kan eventueel gezien worden als het gevolg van een "opkomend zelfbewustzijn bij de burgerij van de hoofdstad van het toenmalige wingewest" zoals dat in 1964 door P. Hollenberg werd gesteld²⁷. Dit zelfbewustzijn kan echter evengoed een onbedoeld neven-effect zijn geweest van een op winst gericht initiatief. Het regionale nieuws, waarmee men zich als hoofdstad duidelijk had kunnen profileren, nam in de krant een minimale plaats in²⁸. Qua artikelen was er weinig verschil tussen de *'s Hertogenbosch Courant* en de Hollandse couranten.

Verskil is er wel te ontdekken als men naar de advertenties kijkt. Ofschoon "Hollandse" advertenties in de Bossche courant verschenen en Bosschenaren in Hollandse couranten adverteerden, was het merendeel van de advertenties in de *'s Hertogenbossche Courant* aan de regio gerelateerd. Het aantal advertenties in de *'s Hertogenbossche Courant* was echter vrij gering²⁹. Was in de Hollandse couranten (de Rotterdamse, Leidse, Haagse en Haarlemse) vaak de gehele achterzijde met advertenties gevuld, in de *'s Hertogenbossche Courant* was dat slechts een halve pagina (en vaak nog minder). Adverteren in de *'s Hertogenbossche Courant* was overigens wel beduidend goedkoper. Een advertentie in de *Amsterdamsche Courant* of *Rotterdamsche Courant* kostte bijvoorbeeld negen stuivers per regel³⁰. Bij de *'s Hertogenbossche Courant* was dat slechts drie stuivers³¹. De (vermoedelijk) geringere oplage en spreiding van *'s Hertogenbossche Courant* zal echter menige Bosschenaar ertoe hebben verleid ook in latere tijd te adverteren in de duurere Hollandse bladen. In 1778 werd er door de Bossche magistraat nog voor f 110.18.0 aan advertenties geplaatst in Hollandse couranten³².

De herkomst van de kranten

In de loop van ieder kwartaal werd aan de drukkers van de kranten in de diverse steden geld gezonden voor de geleverde kranten. De betalingen in het eerste kwartaal van 1772 konden deels betrekking hebben op kranten die in 1771 ontvangen waren. De betalingen liepen dus niet geheel parallel aan de ont-

vangsten van het postkantoor. Desondanks geeft het totaalbedrag enige indicatie over de herkomst van de in 's-Hertogenbosch gelezen kranten.

Afnemers, zoals het Bossche postkantoor, die meerdere exemplaren tegelijk kochten, konden korting krijgen. Deze was verschillend per stad. In Amsterdam kon de korting oplopen tot 16% (bij een afname van 50 kranten), in Rotterdam tot 25% terwijl in Haarlem aan boekhandelaren een deel van de portokosten werd vergoed³³. Hier is bij de berekening van het aantal abonnementen uitgegaan van de prijs die particulieren moesten betalen³⁴.

Lastig probleem bij de interpretatie vormt de opsplitsing in Nederlands- en Franstalige kranten. De betaling werd geboekt per stad, terwijl in Amsterdam, Utrecht, 's-Gravenhage, en Leiden ook Franstalige kranten verschenen³⁵. Het bedrag voor Utrecht heeft echter, gezien de toevoeging "fr." in de lijsten, uitsluitend betrekking op de Franstalige courant. De Nederlandstalige Utrechtse courant wordt in 1772 in 's-Hertogenbosch niet genoemd. De Leidse Franstalige courant werd weliswaar in 1773 apart vermeld, maar ontbreekt in 1772³⁶. Voor 's-Gravenhage viel, met de nodige armslag, het aantal abonnees te splitsen in Nederlands- en Franstalige couranten³⁷. Alleen bij Amsterdam bleef de zaak onduidelijk. Tenslotte moet er op gewezen worden dat er in 1772 abonnementen op de Franstalige "Courier du Bas-Rhin" zijn geweest, maar dat de stad Kleef in de lijst van betaalde courantiërs ontbreekt.

Na deze kanttekeningen kan het volgende overzicht van de abonnees per courant/stad van herkomst, in 1772 worden gepresenteerd: (Voor de bedragen zie bijlage B. Het aantal abonnees is bij de berekening naar beneden afgerond.)

Krant uit:	Aantal abonnees:
Amsterdam	ongeveer 5 abonnees
Haarlem	ongeveer 29 abonnees
Rotterdam	ongeveer 18 abonnees
's-Gravenhage	Nederlandstalige waarschijnlijk 32 abonnees Franstalige waarschijnlijk 1 abonnee
Leiden	ongeveer 14 abonnees
Delft	ongeveer 12 abonnees
Utrecht fr(ans).	ongeveer 2 abonnees
Keulen	ongeveer 9 abonnees
Antwerpen	ongeveer 10 abonnees
Brussel	exact 1 abonnee
's-Hertogenbosch	exact 6 abonnees

Omstreeks 1780 gingen de Bossche schepenen ervan uit dat door het post-

kantoor zo'n 150 kranten werden bezorgd. Postmeester Bon beweerde dat het om zo'n 130 kranten ging³⁸. Volgens hierboven staande berekening werden in 1772 in totaal meer dan 133 kranten door het postkantoor ingekocht (de 6 Bossche couranten zijn hierbij buiten beschouwing gelaten). Uitgesplitst naar taal ging het om 120 Nederlandstalige en 13 Franstalige kranten. Gelet op het land van herkomst blijkt dat er 113 kranten uit de Republiek der Verenigde Nederlanden afkomstig waren en een 20-tal van daarbuiten.

Lijst van abonnees

Door wie werden de diverse kranten gelezen? Dankzij de reeds genoemde abonnementslijsten zijn we in staat hiervan een vrij volledig overzicht te geven³⁹. Vooraf echter weer enige niet onbelangrijke op- en aanmerkingen.

De zes postmeesters ontvingen ieder vier gratis kranten⁴⁰. Zij betaalden daar dus niets voor en zijn daarom niet als betalende abonnees in de oorspronkelijke lijsten terug te vinden. Hun namen zijn echter bekend⁴¹. Voor de 24 kranten die zij gezamenlijk ontvingen moest het postkantoor wel aan de diverse drukkers het abonnementsgeld betalen. Deze zijn in de lijsten van betalingen aan de drukkers dus wel verwerkt. In 1772 werden vier postmeesters vervangen door vier nieuwe magistratsleden en zijn er twee postmeesters geweest die gedurende het gehele jaar hun ambt hebben bekleed. De lijst van abonnees telt daardoor in totaal tien postmeesters.

Van de sinds 1771 verschijnende *'s Hertogenbossche Courant* werden slechts zes exemplaren via het postkantoor verspreid. Vermoedelijk gaat het hier, gezien het aantal, om kranten die door het postkantoor werden betaald en gratis aan de Postmeesters werden uitgedeeld. In de door de abonnees betaalde bedragen valt een bedrag voor de Bossche courant niet terug te vinden⁴². De abonnees op deze krant blijven verder dus helaas buiten beeld.

Verschillende personen komen op iedere kwartaallijst voor. Meestal gaat het dan vier maal om een periode van drie maanden. Anderen betaalden eenmalig een bedrag voor een periode van twaalf maanden. Al deze gegevens zijn zoveel mogelijk samengevoegd. Waar door de samenvoeging relevante informatie verloren dreigde te gaan, zijn de gegevens in kwartalen opgesplitst gebleven. (Zie bijvoorbeeld Van Deijnsen)

Bij de identificatie van de personen werd uitgegaan van gegevens in de Bossche Almanak van 1772, Sasse van Ysselts *Voornamen huizen en gebouwen*, de meesterboeken van de ambachtsgilden en de "leggers van de belastingen of taxen op de huishuur 1766-1777"⁴³.

Sommige familienamen van krantenlezers zijn anno 1772 in 's-Hertogenbosch vrij algemeen. Gekozen is dan voor de meest bekende, of meest vooraanstaande persoon. Indien het een van de mindere goden zou zijn geweest, dan

zou in de administratie van het postkantoor meer gegevens mogen worden verwacht. Daar waar de keuze niet eenvoudig te maken was, zijn meerdere kandidaten voor de betreffende naam weergegeven.

Een aantal personen heeft niet gedurende het gehele jaar een krant ontvangen. In de loop van 1772 zijn er ongetwijfeld personen geweest die hun abonnement opzegden of er juist aan begonnen. In een enkel geval is de reden daarvoor te achterhalen. Zo overleed halverwege het jaar schepen De Vlieger. Zijn erfgenamen beëindigden waarschijnlijk het abonnement. Bij postmeester Van Brandwijk kon worden vastgesteld dat hij, nadat hij als postmeester was opgevolgd, voor eigen rekening een abonnement heeft genomen. Het abonnement van Johan van Deijnsen lijkt in het vierde kwartaal te zijn overgenomen door Wilhelmus Trimbos.

Wat op de oorspronkelijke lijsten helaas ontbreekt, is de naam van de krant waarop men was geabonneerd. Desondanks valt daar wel het een en ander over te zeggen. Zo is de naam van de krant soms via andere bronnen te achterhalen en werd ik in een aantal gevallen geholpen door de reeds genoemde onjuiste adresseringen. Kan niet de exacte identiteit van de krant worden bepaald dan kan in veel gevallen aan de hand van het te betalen bedrag toch nog wel iets over het karakter van de krant(en) worden medegedeeld. Indien we ons beperken tot de bedragen die voor een heel jaar betaald werden (4 x 3 maanden, 2 x 6 maanden, en betalingen betreffende 12 maanden) dan komen we de volgende bedragen tegen:

<i>f</i> 6.0.0	(1 x) " <i>Gazette van Antwerpen</i> "
<i>f</i> 7.10.0	(10 x) <i>Hollandse Courant</i>
<i>f</i> 12.0.0	(1 x) <i>Franstalige Courant</i>
<i>f</i> 12.12.0	(1 x)
<i>f</i> 13.10.0	(1 x) = <i>f</i> 7.10.0 + <i>f</i> 6.0.0
<i>f</i> 15.0.0	(33 x) = 2 x <i>f</i> 7.10.0
<i>f</i> 16.0.0	(1 x) " <i>Courier du Bas Rhin</i> "?
<i>f</i> 21.0.0	(3 x) = 2 x <i>f</i> 7.10.0 + <i>f</i> 6.0.0
<i>f</i> 22.10.0	(1 x) = 3 x <i>f</i> 7.10.0
<i>f</i> 27.0.0	(2 x) = 2 x <i>f</i> 7.10.0 + <i>f</i> 12.0.0
<i>f</i> 33.0.0	(1 x) = 2 x <i>f</i> 7.10.0 + <i>f</i> 12.0.0 + <i>f</i> 6.0.0
<i>f</i> 46.0.0	(1 x) = 4 x <i>f</i> 7.10.0 + <i>f</i> 16.0.0
<i>f</i> 50.0.0	(1 x)
<i>f</i> 63.10.0	(1 x)

De bedragen *f* 7.10.0 en *f* 15.0.0 komen het meest voor. Het eerste bedrag heeft betrekking op één jaar lang één *Hollandse courant*. Het tweede bedrag is het dubbele daarvan en heeft dus betrekking op twee *Hollandse couranten*. Het laagste bedrag, *f* 6.0.0, zou betrekking kunnen hebben op de goedkoopste

courant van buiten 's-Hertogenbosch, namelijk de "Gazette van Antwerpen". De bedragen van *f* 12.0.0 en *f* 16.0.0 hebben waarschijnlijk betrekking op Franstalige couranten.

Een klein aantal bedragen kan niet direct worden verklaard. Zo is er het bedrag dat door de Latijnse scholen aan kranten werd uitgegeven. Het gaat om *f* 12.12.0 in twaalf maanden. Reeds in 1758 was in een publicatie naar voren gebracht dat een schoolmeester de kinderen al vroeg vertrouwd moest maken met de krant als bron van informatie⁴⁴. Mogelijk zijn ook door de Latijnse school kranten voor onderwijskundige doeleinden gebruikt. Welke krant(en) daarvoor werd(en) gebruikt blijft helaas onduidelijk.

Het pakket kranten waarop de stad geabonneerd was, zou in totaal slechts *f* 42.0.0 hebben gekost. Er werd echter *f* 50.0.0 betaald. Al in 1773 werd bij dat bedrag een vraagteken geplaatst⁴⁵. Vermoedelijk omvat het bedrag dan ook een betaling voor ander diensten van het postkantoor.

Het moge duidelijk zijn dat waar de bedragen en de perioden niet volledig zijn, het niet altijd eenvoudig is om het geheel om te rekenen naar een totaalbedrag per jaar. In die gevallen is het buitengewoon moeilijk om iets zinnigs over de identiteit van de krant te zeggen.

Het bereik van de kranten

In totaal bevat de lijst 77 namen van personen en instellingen (Zie bijlage C). Een zestal abonnees kan niet met zekerheid worden geïdentificeerd en Bosc de la Calmette kan eigenlijk niet worden meegeteld als Bossche krantenlezer. Wat er met zijn kranten gebeurde is onduidelijk. De twee commiezen, Van Santvoort en Torsinck, hebben waarschijnlijk voor eigen rekening een handeltje in couranten gehad. De bedragen bij hun namen zijn te hoog voor privé-abonnementen en de perioden volgden elkaar op: Van Santvoort begint net op het moment dat hij de zaken van Torsinck moet gaan waarnemen⁴⁶. Haalt men van de 77 namen de twee commiezen en de zes niet-geïdentificeerden af, dan houdt men 69 personen en instellingen over.

Het eerste wat dan opvalt als we naar de beroepen kijken, is het groot aantal tappers en tapsters, 16 in totaal, die gezamenlijk geabonneerd waren op 27 Hollandse, drie Franstalige en zeven Antwerpse kranten⁴⁷. De twee logementen, de vier koffiehuisen en de nazaten van Frederica en Francis Hartman die het logementhouden combineerden met een tapperij, waren gezamenlijk geabonneerd op 16 Hollandse en één Franstalige krant. De kranten die in al deze etablissementen op tafel lagen werden door meerdere personen gelezen. Hetzelfde geldt voor de vijf instellingen: de twee sociëteiten, de Latijnse school, het sinneloozhuis en de abonnementen van de stad. Deze 28 abonnees hadden tesamen 73 abonnementen (58 Hollandse, acht Antwerpse, zeven Franstalige).

Naast deze groep ziet men een groep van 41 privépersonen met een abonnement. Zij omvat 35 betalende abonnees, waaronder twee postmeesters waarvan de één een abonnement nam nadat hij geen postmeester meer was terwijl bij de tweede juist het abonnement stopte toen hij postmeester werd, en zes postmeesters met een gratis abonnement. De groep betalende abonnees bestond uit: negen magistraatsleden, zes renteniers, drie militairen, vier kooplieden (waaronder twee kooplieden in wijn), twee advocaten, twee dominees, twee boekverkopers en verder één kok, deurwaarder, stadsarbeider, schipper, apotheker, postrijder en één architect. Tezamen hadden waren zij geabonneerd op 79 kranten (51 Hollandse, twee Antwerpse, twee Franstalige). De postmeesters ontvingen zoals reeds vermeld gezamenlijk gratis 24 Hollandse kranten.

Aan de groep niet-geïdentificeerden konden minstens negen kranten worden toegeschreven (acht Hollandse, één Franstalige).

Op grond van bovenstaand overzicht komen we op 161 door het postkantoor geleverde kranten, (141 Hollandse, tien Antwerpse, tien Franstalige). Daar moeten de niet "geïdentificeerde" kranten (waaronder die van Torsinck en Santvoort voor de losse verkoop) nog bij worden opgeteld. Het getal zou verder gecorrigeerd moeten worden voor de onvolledige abonnementen die als volledig zijn meegeteld. We komen dan in de buurt van de 160 kranten⁴⁸. In 1780 telde 's-Hertogenbosch (inclusief militairen) 16.098 inwoners, in 1772 zal de stad daar niet ver vanaf hebben gezeten⁴⁹. Uitgaande van 77 abonnees en 160 kranten betekent dit dat nog geen 5 promille van de inwoners op een krant was geabonneerd en dat er voor iedere 100 inwoners gemiddeld één krant was (exclusief de *'s Hertogenbossche Courant*).

Toch zullen de kranten door een veel groter percentage van de bevolking zijn gelezen. De meeste mensen lazen de krant namelijk buitenshuis. Dit beeld, dat uit de gepresenteerde gegevens naar voren komt, wordt nog sterker als men beseft dat De Bresser en Vieweg hun kranten vooral geraadpleegd zullen hebben om de eigen krant te vullen, de stadsarbeider tevens actief was als tapper, en de schipper en postrijder hun krant mogelijk in hun wachtlokaal annex station ter inzage hadden liggen. Onder de niet-geïdentificeerden zouden ook nog vier tappers en logementhouders schuil kunnen gaan⁵⁰. Wie op de hoogte wilde blijven van de laatste ontwikkelingen, roddels en wereldschokkende gebeurtenissen ging naar de kroeg, het koffiehuis, het logement of de sociëteit. De uitbater zorgde ervoor dat de klant niet zonder neut en nieuwtje naar huis ging. Vermoedelijk was de Bossche situatie in dit opzicht vergelijkbaar met de gang van zaken in de Hollandse steden⁵¹.

A. Bogers beweerde dat het in 's-Hertogenbosch vooral de kooplieden zouden zijn die belang stelden in nieuws. De Bossche courant zou daarom vooral onder deze beroepsgroep haar abonnees hebben gevonden⁵². Over de abonnees op de Bossche courant kan echter bij gebrek aan bewijs niets met zekerheid

worden gezegd⁵³. Opvallend is dat onder de abonnees op de niet-Bossche couranten zich in ieder geval slechts vier kooplieden bevinden. Blijkbaar was een eigen abonnement voor een handelaar nauwelijks interessant en werden ook de advertenties vooral in de kroeg of sociëteit gelezen.

Tegenover 60 mannelijke abonnees, stonden in 1772 twaalf vrouwelijke. Het ging om vier vrouwen die rentenierden, twee vrouwen die als koopvrouw actief waren en zes vrouwen die aan de tap stonden. Daarmee is meer dan de helft van de rentenierende en handel drijvende abonnees van het vrouwelijke geslacht⁵⁴. Mogelijk hing dat samen met het feit dat zij minder gemakkelijk toegang hadden tot de kranten die voor gemeenschappelijk gebruik werden aangeschaft: vrouwen hadden geen zitting in de magistraat en werden slechts bij bijzondere gelegenheden toegelaten in de sociëteiten.

Op grond van deze gegevens kan niet worden geconcludeerd dat vrouwen minder belangstelling hadden voor de krant. Gehuwde vrouwen stonden in feite onder voogdij van de echtgenoot. Indien een gehuwde vrouw een abonnement op de krant wilde hebben, dan kon dat slechts op naam van de man. Een redelijke mate van zelfstandigheid werd pas weer verworven na overlijden van de echtgenoot. Van de twaalf vrouwen waren er dan ook negen weduwe, de overige drie waren ongehuwd.

Mogelijk heeft de moeilijke bereikbaarheid van de krant voor vrouwen ook meegespeeld bij de privé-abonnementen van de bestuurlijke elite. Voor de dames uit dit milieu was een bezoek aan een logement om de krant te raadplegen misschien minder voor de hand liggend. De zeven magistraatsleden die een privé-abonnement hadden, konden de krant in ieder geval ook lezen op het stadhuis. Vijf van die magistraatsleden waren tevens lid van de Grote Sociëteit en konden de krant ook nog daar raadplegen. Een privé-abonnement was voor deze heren zelf dus niet direct noodzakelijk.

Het Frans was in de achttiende eeuw de voertaal van de elite. Uit onderzoek naar veilingcatalogi van privé-bibliotheken was echter al bekend dat men thuis bij voorkeur Nederlandstalige boeken las⁵⁵. Dat de belangstelling voor Franstalige kranten vrij gering was is dan ook niet zo uitzonderlijk. In 's-Hertogenbosch ziet men dat zelfs de Franstalige dominee een abonnement had op een Hollandse krant.

De invloed van de Franstalige pers ten opzichte van de Hollandse is desondanks moeilijk te meten. Het aantal abonnees was weliswaar niet zo groot, maar de meeste exemplaren werden aangeschaft voor gemeenschappelijk gebruik, terwijl daarnaast Franstalige berichten in een aantal gevallen door De Bresser via zijn *'s Hertogenbossche Courant* verder werden verspreid. Wel lijkt het erop dat er in 's-Hertogenbosch, buitenshuis meer belangstelling voor het Frans zou zijn geweest. Wilde men in bijzijn van anderen laten merken dat men

de Franse taal machtig was?

De Bossche magistraat had kwantitatief een voorsprong op de burgerij. Magistraatsleden konden de exemplaren van de stad lezen, ontvingen als Postmeesters gratis kranten, hadden eventueel privé abonnementen en konden als lid van een der sociëteiten een groot aantal kranten raadplegen. Inhoudelijk gezien stonden magistraat en burgerij echter op gelijke voet daar de kranten die de magistraat in handen kreeg ook elders in de stad geraadpleegd konden worden. De magistraat was via het postkantoor wel vrij nauwkeurig op de hoogte van het leesgedrag der bevolking⁵⁶.

De meeste personen die een abonnement hadden voor privégebruik behoorden tot de protestantse bovenlaag in 's-Hertogenbosch. Dat zij een abonnement hadden op de *Haerlemse Courant* kan, ofschoon het wel zal zijn voorgekomen, niet worden bewezen. Wel zijn bij hen de *Leidsche Courant* (3x), de *'s Gravenhaagse Courant* (1x) en de *Rotterdamsche Courant* (2x) te vinden. Mogelijk hing dit samen met het feit dat de *Haerlemse Courant*, in ieder geval in deze jaren, qua inhoud, een duidelijk Rooms-Katholiek karakter droeg. Een belangrijk deel van de berichten was afkomstig uit Rome en had betrekking op kerkelijke (Rooms-Katholieke) zaken. Er was echter ook aandacht voor het Roomse leven dichterbij huis. Zo bevatte bijvoorbeeld de courant van 1 mei 1766 een bericht over de feestelijkheden die in verband stonden met de herdenking van de overbrenging van het Bossche Mariabeeld naar de abdij van Caudenberg in 1630⁵⁷. Ook in de advertenties was de katholieke signatuur terug te vinden. In juni 1770 werd er zelfs op verkapte wijze reclame gemaakt voor het 400-jarig jubileum van het "alderheiligste Sacrament van MIRAKEL te BRUSSEL" dat in juli gevierd zou worden⁵⁸. De meeste protestanten zullen niet zoveel belangstelling hebben gehad voor Katholieke aangelegenheden. Vermoedelijk was de *Haerlemse Courant* in 's-Hertogenbosch dan ook vaker in het koffiehuis te vinden dan bij particulieren thuis. Mogelijk dat in steden met een overwegend protestantse bevolking, het aandeel van de *Haerlemse Courant* binnen het geheel van Hollandse couranten, geringer is geweest.

Misschien heeft religie ook een rol gespeeld bij de spreiding van de *Gazette van Antwerpen*. Van de negen exemplaren lagen er zeven in het koffiehuis. De twee privé-abonnementen waren in handen van de postrijder en een koopman in wijn en gedestilleerd.

Dagelijks Nieuws

In 1766 werd in de *'s Gravenhaagse Courant* door een boekhandelaar een bijzonder drukwerkje aangeboden:

"Als meede een raere Boeren-Almanach, voor de geen die niet leezen kan, altemael met Characters, en over de honderd nieuwe gesneede Houde Plaetjes, voor de geringe prys van één stuyver."⁵⁹

Een dergelijke advertentie bereikte de doelgroep alleen als ze hardop werd voorgelezen. Vermoedelijk is dat met veel couranten gebeurd, zeker in de openbare gelegenheden. Dat het relatief lang duurde voordat er een Bossche courant verscheen had dan ook weinig tot niets te maken met een hoog analfabetisme. In de kroeg hoefde bij wijze van spreke maar één persoon aanwezig te zijn die kon lezen.

Ook de armoede heeft niet de rol gespeeld die haar doorgaans wordt toegekend. De armoede, zo daar sprake van was, zal eerder een stimulans zijn geweest voor het opzetten van een Bossche courant. Voor een Bosschenaar was bijvoorbeeld de *'s Gravenhaagse Courant*, vanwege de verzendkosten, nu eenmaal een stuk duurder dan voor een Hagenaar.

De belangrijkste oorzaak voor het vrij laat verschijnen van couranten buiten Holland (m.u.v. Utrecht) school eerder in het succes van de Hollandse couranten en de goede postverbindingen. De eerste regionale couranten verschenen dan ook in die gebieden die het verst van Holland verwijderd waren. Dat 's-Hertogenbosch met haar eigen krant pas na Groningen, Maastricht, Leeuwarden, Middelburg en Arnhem kwam, was eerder geografisch bepaald. Dat 's-Hertogenbosch daarmee steden als Zwolle en Zutphen voorbleef, laat zien dat men eigenlijk "mooi op tijd was".

Toen Postmeester Bon in 1780 zijn beklag deed over het mislopen van inkomsten i.v.m. de dubbele Hollandse couranten, voegde hij daar de opmerking aan toe "Hier bij nu de vermindering van debiet door de Bosse-Courant"⁶⁰. Het verschil tussen de in 1772 ingekochte/verkochte ($\pm 133/\pm 160$) kranten en het aantal verkochte kranten in 1780 (dat door Bon werd geschat op 130 en door de magistraat op 150), is echter niet zo groot. Dit doet vermoeden dat de *'s Hertogenbossche Courant* in de eerste tien jaar van haar bestaan nauwelijks een concurrent is geweest van de Hollandse Couranten. De *'s Hertogenbossche Courant* heeft andere, waarschijnlijk minder draagkrachtige afnemers gehad.

Opvallend in de lijst van abonnees is verder het feit dat men meestal een abonnement had op 2 Hollandse Couranten. Daar is een goede verklaring voor. De *Leidsche* en de *'s Gravenhaagse Courant* verschenen namelijk op maandag, woensdag en vrijdag, terwijl de *Rotterdamsche*, de *Oprechte Haerlemse*, de *Hollandse Historische*, en de *Amsterdamse Courant* op dinsdag, donderdag en zaterdag verschenen. Wie dus een abonnement nam op twee kranten, kon het zo regelen dat hij iedere dag een krant ontving. Het enige geval waar dit te controleren is betreft het Sinnelooshuis. Ofschoon de namen van de kranten die daar werden gelezen uit 1787 dateren, laten zij zien dat in ieder geval daar

inderdaad iedere doordeweekse dag een krant ontvangen werd⁶¹.

Vergelijken we de inkoopcijfers van het postkantoor voor 1772 dan krijgen we het volgende beeld:

maandag, woensdag en vrijdag, Leiden en 's-Gravenhage	f 244.13.6
dinsdag, donderdag en zaterdag, Rotterdam en Haarlem	f 231.11.10
Delft ("Holl. Hist. C.")	f 63.16.14
Amsterdam	f 25.30

Enige verschil is er dus wel. Binnen de groep Hollandse couranten nemen echter de *Hollandse Historische Courant* en de *Amsterdamsche Courant* een aparte plaats in.

In de loop van de achttiende eeuw was de *Amsterdamsche Courant* steeds meer als een stedelijke courant gaan functioneren. Het aantal kranten dat in Amsterdam zelf werd verkocht steeg, terwijl de verspreiding buiten de stad langzaam daalde⁶². Van de Hollandsche Couranten was er in 's-Hertogenbosch juist voor de *Amsterdamsche Courant* de minste belangstelling. Mogelijk heeft deze krant, die haar belang vooral aan de advertenties ontleende, in 's-Hertogenbosch als een soort extra-courant gefungeerd naast andere Hollandse couranten.

De *Hollandsche Historische Courant* zou vanaf 1775 worden geredigeerd door Wybo Fijnje en kreeg toen een duidelijk patriottisch karakter⁶³. In de jaren daarvoor lijkt men er toch vooral op uit te zijn geweest, uitgebreid gebeurtenissen te verslaan die historisch van belang zouden zijn. Dat kwam duidelijk naar voren na het overlijden van de koning van Denemarken, Frederik V. Op 13 maart 1766 werd in de krant gemeld dat het lijk naar de hofkapel was overgebracht. Vanaf 3 april werd er bijna drie weken lang over de uitvaart bericht. In acht achtereenvolgende kranten werd een kwart tot de helft van de voorpagina er aan besteed⁶⁴. Dat was zelfs voor achttiende-eeuwse begrippen wat te veel van het goede en op 22 april verscheen dan ook de volgende mededeling in de krant:

"Op verzoek van verscheide van onze Leezers zullen wy het Vervolg der ILLUMINATIEN by gelegenheid der begravinge van 't lyk van wylen den koning FREDERIK V. van Denemarken tot onze volgende besparen, en hen mededeelen een Vervolg der Bekendmakingen, in 1765 aangaande de Keur-Saxische KAMER-CREDIET-CASSA, enz. geschied."⁶⁵

Blijkbaar had men echter nog niet genoeg van de begrafenis en na vijf uitgebreide artikelen over de "KAMER-CREDIET-CASSA" werd vanaf 1 mei 1766 de draad weer opgepakt. Er verschenen weer vier uitgebreide artikelen over

de begrafenis⁶⁶. Ter vergelijking: door de *Oprechte Haerlemse Courant* werd in twee artikelen (van elf en 27 regels) verslag gedaan van dezelfde gebeurtenis, de *Leidsche Courant* had slechts twee regels nodig om de koning het graf in te prijzen ("Den 18 dezer is het Lyk van onzen overleeden Koning Frederik V. met veel plegtigheid bygezet."), terwijl door de *'s Gravenhaagse Courant* de plechtigheid niet eens werd vermeld.

De *Hollandsche Historische Courant* onderscheidde zich verder van de overige Hollandse kranten doordat er beduidend minder advertenties in stonden (in deze jaren grofweg de helft). Blijkbaar was de belangstelling van adverteerders voor deze krant een stuk geringer.

Dat er vóór 1 januari 1778 tussen de verschillende Hollandse kranten sprake moet zijn geweest van zeker onderling overleg, in ieder geval waar het de prijs betrof, werd al door I. van Eeghen geconstateerd⁶⁷. Er lijken omstreeks deze tijd echter ook afspraken te zijn gemaakt over de vormgeving van de kranten. De *'s Gravenhaagse Courant* en de *Rotterdamsche Courant* hadden namelijk de datum op de voorzijde staan terwijl de *Oprechte Haerlemse Courant* en de *Leidsche Courant* de datum op de achterzijde onderaan vermeldden. Vanaf 1 januari 1780 werd gelijktijdig door de *Haerlemse* en door de *Leidsche Courant* de datum ook op de voorzijde vermeld. Door de *Oprechte Haerlemse Courant* werden vanaf die dag tevens de kranten individueel genummerd en niet meer per week.

Niet uitgesloten kan worden dat er ook inhoudelijk sprake is geweest van onderlinge (stilzwijgende?) afspraken. Het zal voor de *Haerlemsche Courant* niet moeilijk zijn geweest om ervoor te zorgen dat berichten die op maandag in de *Leidsche Courant* waren te lezen, niet op dinsdag in de *Haerlemsche* herhaald werden. Dat zou een combinatie van de *Haerlemse Courant* en de *Leidsche Courant*, zoals die gevonden werd in het "sinnelooshuis", extra aantrekkelijk hebben gemaakt.

De Hollandse Couranten hebben in ieder geval in 's-Hertogenbosch als een landelijk dagblad gefungeerd. De diverse kranten voor de Bossche magistraat werden tot omstreeks 1770 ook door elkaar, op chronologische volgorde, in de banden geplakt. Waarschijnlijk zijn gecombineerde abonnementen ook buiten 's-Hertogenbosch waar te nemen en verklaart het misschien waarom het relatief lang heeft geduurd voordat in Nederland het eerste dagblad verscheen⁶⁸.

Bijlage A

Prijzen van de diverse kranten en de bezorgkosten omstreeks 1780

Begin 1778 was de inkoopprijs van verschillende Hollandse kranten verhoogd in verband met de gestegen papierprijzen⁶⁹. Pas vanaf 8 april 1778 rekende het Postkantoor *f* 8.10.0 voor de Hollandse Couranten⁷⁰. De prijsstijging werd geheel veroorzaakt door duurdere kranten, de bezorgkosten zijn in deze periode namelijk gelijk gebleven⁷¹.

Tijdens de discussies rond 1780 vroeg men zich op het postkantoor af of de verkoopprijs niet zou kunnen worden verhoogd. Om een gefundeerd oordeel te kunnen vellen gingen de postmeesters, in opdracht van de magistraat, op onderzoek uit. Voornamelijk op grond van de toen verzamelde gegevens, afkomstig uit Rotterdam en Amsterdam en afkomstig van een tweetal sociëteiten in de stad, kan de volgende prijslijst voor 1780 worden gereconstrueerd⁷²:

<i>f</i> 2.12.0	<i>'s Hertogenbosch Courant</i> (Op een paar exemplaren na had het Postkantoor geen bemoeienis met de bezorging van deze krant.)
<i>f</i> 7.10.0 <i>f</i> 8.10.0	<i>Amsterdamse Courant</i> (inclusief verzendkosten <i>f</i> 2.10.0) <i>Oprechte Haerlemse Courant, Leidsche Courant, 's Gravenhaagse Courant, Rotterdamsche Courant, Utrechtse Courant, Hollandsche Historische Courant</i> (Delft), (verschenen 3x per week, inclusief verzendkosten <i>f</i> 2.10.0)
<i>f</i> 12.0.0	Franstalige Leidse, Utrechtse, Brusselse courant (<i>La Gazette Du Pays-bas</i>) en de Keulse courant (<i>Gazette de Cologne</i>), (inclusief verzendkosten <i>f</i> ?)
<i>f</i> 14.-.-	Franstalige Haagse courant (verscheen vanaf 1 januari 1778 3x per week waarvan 2x bestaande uit 2 vellen papier, inclusief verzendkosten ⁷³)
<i>f</i> 14.-.-	<i>Courier du Bas Rhin</i> (gedrukt te Kleef, verscheen 2x per week, bestaande uit 2 vellen papier) (inclusief verzendkosten <i>f</i> 5.0.0)

Bijlage B

De totaalbedragen per courant/stad voor 1772.

's-Gravenhage	<i>f</i> 173. 2. 6
Haarlem	<i>f</i> 145. 6. 8
Rotterdam	<i>f</i> 92.15.14
Delft	<i>f</i> 63.16.14
Amsterdam	<i>f</i> 25. 3. 0
Utrecht fr(ans).	<i>f</i> 18.12. 2
Keulen	<i>f</i> 59. 8. 0
Antwerpen	<i>f</i> 26.13. 8
Brussel	<i>f</i> 18. 8. 0
's-Hertogenbosch	<i>f</i> 15.12. 0

Bijlage C

De onderstaande lijst van abonnees is als volgt opgebouwd:

Naam zoals die in de oorspronkelijke bron (abonnementslijsten, magistraatsresoluties) voorkomt.

Naam zoals die in andere geraadpleegde bronnen en in de literatuur voorkomt. Summiere biografische gegevens o.a. een eventueel lidmaatschap van de ambachtsgilden. Naam van de krant die ontvangen werd, gebaseerd op gegevens die niet uit de administratie van het postkantoor afkomstig zijn. Gegevens uit de "Leggers van de belastingen of taxen op de huishuur", beperkt tot het betreffende boek (A-J), perceelnummer en het daar vermeldde "beroep" in 1772.

Periode, aantal maanden/dagen waarin de krant werd ontvangen (in een aantal gevallen voorafgegaan door vermelding van het kwartaal waarop de gegevens betrekking hebben). Het totaalbedrag dat in 1772 aan het postkantoor werd betaald. Nadere informatie over de krant(en) die men ontving, op basis van de abonnementsgegevens (Holl = Hollandse Courant, Franst.= Franstalige courant).

Abonnementen voor gemeenschappelijk gebruik:

Blesting, I.G.

Johannes Gijsbertus Blisteng, sedert 10 juli 1760 eigenaar van het aan de markt staande hotel "de Gouden Leeuw". Sinds 1755 meester in het kramersgilde. Blok A 113, logementhouder.

12mnd.	totaal	f 15.0.0	2 Holl
--------	--------	----------	--------

Bogaerds, L.

Leonardus Bogaerts, gehuwd met Catharina Teulings, kocht 20 februari 1766 het logement "De Gulden Zwaan" op de Pensmarkt. Blok G 259, logement en uitspanning. (Na 1772 opgevolgd door W. la Tour).

4 x 3mnd.	totaal	f 7.10.0	1 Holl
-----------	--------	----------	--------

Bruijn, B. de

Waarschijnlijk wordt hier de weduwe van Bartel de Bruijn bedoeld: Blok E 396, tapster. Rond 1770-1772 wordt de zaak gerund door Fredrik Jan van Cranenburgh, daarna staat Johan van den Dungen aan de tap.

1e, 2e en 3e kwartaal	totaal	f 15.15.0 ⁷⁴	2 Holl, Antwerpen
-----------------------	--------	-------------------------	-------------------

Deijnsen, wed^e van (vanaf 3e kwartaal: Dijnsen, Joh. van)

Johanna Maria van Dijnsen, sinds 1762 meesteres in het kramersgilde. Jan van Dinsen: Blok C 356/357, tapper. Hij wordt in 1772 opgevolgd door W. Trimbosch. Jan van Dinsen is ook nog eigenaar van een tapperij in Blok G 397.

1e en 2e kwartaal	<i>f</i> 3.15.0	1 Holl
3e kwartaal (3mnd. 21 d.)	<i>f</i> 2.0.12	
4e kwartaal (13 dagen)	<i>f</i> 0.5.5	
	totaal	<i>f</i> 6.3.2

Geerkens, G. (C. 1773)

Corn[elis] Geerkens: Blok G 139, tapper.

4 x 3mnd.	totaal	<i>f</i> 15.0.0	2 Holl
-----------	--------	-----------------	--------

Genits, Mej.

Blok E 480, koffiehuis.

4 x 3mnd.	totaal	<i>f</i> 15.0.0	2 Holl
-----------	--------	-----------------	--------

Grinsven, A. van (Ant. 1773)

Antony van Grinsven van 22 november 1764 tot 6 augustus 1782 eigenaar van het wijn- en koffiehuis "de Zwarte Arend". Antoni van Grinsven sedert 1761 meester in het kramersgilde. Blok A 103, koffiehuis.

12mnd.	totaal	<i>f</i> 15.0.0	2 Holl
4 x 3mnd.	totaal	<i>f</i> 27.0.0	2 Holl en 1 Franst. ⁷⁴

Hartman, wed^e

Frederica Hartman, weduwe van Francis Hartman, sedert 1765 meesteres in het kramersgilde. Door de Erve Hartman werd in 1772 op de Vughterendijk logement gehouden in de "Drie Hoefijzers". De Bossche almanak van 1773 vermeldt: "Kind^{en} Wed^e Hartman". Blok J 178, tappen en logement.

4 x 3mnd.	totaal	<i>f</i> 15.0.0	2 Holl
-----------	--------	-----------------	--------

Heeswijk, Hend^k van

Blok G 260, tapper. (samen met M Verbeek)

3e kwartaal (2mnd. 26 d.)	totaal	<i>f</i> 7.16.13	?
---------------------------	--------	------------------	---

Hemersbag

Weduwe Hemelsbag: Blok A 13, tapster.

4 x 3mnd.	totaal	<i>f</i> 21.0.0	2 Holl, Antwerpen
-----------	--------	-----------------	-------------------

Lat[ijnse] Scholen

12mnd.

totaal *f* 12.12.0 ?

Lucardie

J.S. Lucardie: Blok A 110, koffiehuis.

4 x 3mnd.

totaal *f* 15.0.0 2 Holl

Minorette, P.

Pieter Minorette 12 januari 1754 meester in het slagsgilde. Pieter Minonrotti, sinds 1758 meester in het kramersgilde. In 1783 wordt door Piet Minoretti op het Hinthamereinde logement gehouden in de "Colveniers Bogaard". Blok D 602, tapper. Volgde P. Trimbos op en werd op zijn beurt weer opgevolgd door C. van Osch.

4 x 3mnd.

totaal *f* 15.0.0 2 Holl

Mulders, H.

Hendrik Mulders sedert 1754 meester in het kramersgilde. Hend[ri]k

Mulders: Blok E 58, tapper.

4 x 3mnd.

totaal *f* 21.0.0 2 Holl, Antwerpen

Ophoff, J.

Jacobus Hoophof (Ophof?) gehuwd met een dochter van Bartel Somers, werd op 15 juni 1750 meester in het slagsgilde. Sinds 1760 meester in het kramersgilde.

Jacobus Ophof, herbergier in "De Trouw" in Achter het Wild Varken, had een overdekte kolfbaan aan huis. Jacob Ophof: Blok E 445, tapper en beenhacker.

4 x 3mnd.

totaal *f* 15.0.0 2 Holl

Perets, wed^e

Joseph Pirets sinds 1764 meester, Johanna Pirets sedert 1776 meesteres in het kramersgilde. Blok H 115, tapster.

4 x 3mnd.

totaal *f* 21.0.0 2 Holl, Antwerpen

Pinxteren, E. van

Everardus van Pinxteren, sedert 1768 meester in het kramersgilde. In 1772 werd door een Van Pinxteren op het Hinthamer-Einde, logement gehouden in de "Colveniers Bogaart". Blok D 286, tapper, (pand is eigendom van de Colveniers) (Een tweede kandidaat zou kunnen zijn: Blok J 162, voerman.)

4 x 3mnd.

totaal *f* 15.0.0 2 Holl

Trimbos, W.

Wilhelmus Trimbos Peeters zoon, sinds 1749 meester in het kramersgilde.
Wilhelmus Trimbos 1766/1767 leerling bij meester schrijnwerker Pieter
Trimbos. Blok C 356, tapper (volgt Jan van Dinsen op).

4e kwartaal (2mnd. 17d.)⁷⁷ totaal f 3.3.15

Ven, N. van der

Nicolaas van de Ven, sinds 1767 meester in het kramersgilde. In 1772
uitbater van het logement in de "Tarton". Blok D 554, tapper.

2 x 3mnd. totaal f 7.10.0 2 Holl

Verbeek, M.

Martinus Verbeek, sinds 1755 meester in het kramersgilde. Blok G 260,
tapper (samen met H. van Heeswijk)

4e kwartaal (3mnd.) totaal f 8.5.0⁷⁹ 2 Holl, Antwerpen, 1
Franst.

Abonnementen voor privé gebruik:

Ackersdijck, Mr. Willem Cornelis

Postmeester tot 14 juli 1772, sinds 1756 lid van de Bossche magistratuur.
Blok E 422, schepen⁷⁸.

Berestijn, Mevr. van

Catharina Wilhelmina Brühl, was getrouwd met de in 1758 overleden
Christiaan Paulus van Beresteyn. Haar schoonvader en haar zoon waren
schepenen te 's-Hertogenbosch⁷⁹. Blok F 44, rentenier.

12mnd. totaal f 7.10.0 1 Holl

Bonebacker, D'Heer

Blok E 148, rentenier. Blok C 328, bank van lening.

12mnd. totaal f 15.0.0 2 Holl

Borsele, Mevr. van

Cornelia Elisabeth van Wykerslooth, sinds 1765 weduwe van Gerard
Theodoor van Borsele, heer van Muyswinkel. Eigenaresse van het huis
"Ter Aa" te Berlicum en in 's-Hertogenbosch van het huis "De Munt".
Blok H 1, rentenier.

12mnd. totaal f 12.0.0 1 Franstalige

Rentmeester over vrije heerlijkheid Kessel⁹³. Ontving van 1 juni tot 31 december 1772 kranten waarvoor het postkantoor in 1773 *f* 27.2.8 betaalde⁹⁴.

Santvoort, Mej^{en}

Juf. van Santvoort: Blok E 353, rentenier⁹⁵.

12mnd.	totaal	<i>f</i> 15.0.0	2 Holl
--------	--------	-----------------	--------

Sayer, Samuel Thomas

Postmeester tot 20 mei 1773, sinds 1758 lid van de Bossche magistraat. Blok F 170, schepen.

Sweerts de Landas, Carel Hendrik Jacob baron

Postmeester tot 11 november 1772, sinds 1759 lid van de Bossche magistraat. Blok E 70, schepen.

Teijlingen, dhr. Praesid.[ent] v.

Mr. Dierderik Gregorius van Teylingen oud praesident schepen, sedert 1744 lid van de Bossche magistraat. Blok F 132, oud-president schepen.

12mnd.	totaal	<i>f</i> 7.10.0	1 Holl
--------	--------	-----------------	--------

Teijlingen, dhr. van (idem?)

Arnout van Teijlingen sinds 1770 praktiserend advocaat? Blok F 132/1, advocaat.

3e kwartaal (3mnd. min 1 dag)		<i>f</i> 1.15.8	
-------------------------------	--	-----------------	--

4e kwartaal (4d.)		<i>f</i> 0.1.10	
--------------------	--	-----------------	--

	totaal	<i>f</i> 1.17.2	?
--	--------	-----------------	---

Tombes, dhr. des

Arnoldus Hendrik des Tombes, geboren te Rotterdam 24 december 1730, overleden te Sint-Michielsgestel op 19 oktober 1804. Vanaf 24 augustus 1772 majoor regiment Karabiniers Oranje Friesland.

12mnd.	totaal	<i>f</i> 15.0.0	2 Holl
--------	--------	-----------------	--------

Torsinck, W.

Willem Torsinck, commies van het Postkantoor. In 1772: Blok E 369, postmeester generaal. In 1775: Blok E 178, commies van het postkantoor. Ontving van 1 april tot 31 mei 1772 diverse kranten waarvoor het postkantoor *f* 11.10.0 moest betalen⁹⁶.

Velters, Daniel

Postmeester vanaf 11 juli 1772, sinds 1757 lid van de Bossche magistraat.

Jacquier

Jaceeren?, eigenaar van: Blok A 17.

3e kwartaal (1 mnd. 20
dagen) *f* 3.14.9

4e kwartaal (3 mnd.) *f* 6.15.0 2 Holl, 1 Franst.

totaal *f* 10.9.9

Osch, G. van (Godefridus?) (Gerardus?)

Er zijn voor deze persoon meerdere kandidaten:

Godefridus van Osch werd in november 1773 deken van het slagersgilde.

Gerardus van Osch werd op 15 november 1766 deken van het slagersgilde
en was sedert 1764 meester in het kramersgilde.

Ger[ardu]s van Osch: Blok A 241, slager en tapt¹⁰².

G. van Osch: Blok E 431 tapper.

G. van Osch: Blok B 168, Clercq.

4 x 3mnd. totaal *f* 15.0.0 2 Holl

Scheffers, D'Heer

Er zijn voor deze persoon meerdere kandidaten:

Hendrik Scheffers sinds 1751 meester in het kramersgilde. Jacobus

Scheffers sinds 1752 meester in het kramersgilde.

Dhr. Scheffers: Blok E 3, boekdrukker.

Jan Hendrik Scheffers: Blok E 53, kleermaker.

Scheffers: Blok E 350, kleermaker.

Hend[rik] Scheffers: Blok H 142, kleermaker.

12mnd. totaal *f* 7.10.0¹⁰³ 1 Holl

Voet, I.

Jan Voets: Blok G 340, logement.

Jacob Voets: Blok A 378, winkeltje.

4 x 3mnd. totaal *f* 15.0.0 2 Holl

¹ R. van der Meulen, De Courant. Geschiedkundig en vergelijkend overzicht der nieuwsbladen van alle Landen. Naar in- en uitheemsche bronnen bewerkt, (Leiden, 1884) 35-38. P.W. van Wissing, Henricus van Bulderen (1718-1794) en zijn Zutphense Courant, (Hilversum, 2001) 9.

² I.H. van Eeghen, 'De Amsterdamsche Courant in de 18de eeuw', Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum 44 (1950) 31-58, 31.

³ J. Kloek, W. Mijnhardt. Nederlandse cultuur in Europese context. 1800. Blauwdrukken voor een samenleving. Den Haag, 2001. blz. 119.

P. Altena. 'Gy schryft hier Bossche couranten; is zulks mogelyk?' Kranten, Lezers en journalisten in Den Bosch, 1600-1800. In: A. Vos (red.) 'Dagblad! Dag blad?' Teksten uitgesproken op de studiedag over verleden, heden en toekomst van de krant, 's-Hertogenbosch, 27 november 2003. Publicaties van het stadsarchief 's-Hertogenbosch, Deel 7. 's-Hertogenbosch, 2005. blz. 15.

⁴ A. van de Sande, A. Vos. Een verdeeld huis. Godsdienst en cultuur. In: Vos, A. (e.a. red.) 's-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990. Zwolle, 1997. blz. 123-145. blz. 137

⁵ M. Schneider, De Nederlandse krant. Van 'Nieuwstydinghe' tot dagbladconcentratie, (Amsterdam, 1968) (3e druk) 18-22. M. Schneider. "Kranten". in: D.P. Blok e.a. Algemene Geschiedenis der Nederlanden IX. Bussum, 1980.

⁶ A.W.P. Arts, Het briefpostwezen te 's-Hertogenbosch, (Ontstaan en ontwikkeling 1399-1806), ('s-Hertogenbosch, 1982) 57.

⁷ Hetzelfde gold voor Heusden, Drunen, Venlo, Eindhoven en Tilburg. 's Hertogenbossche Courant nr. 30, 11 oktober 1771.

⁸ Arts, briefpostwezen, 60.

⁹ Arts, briefpostwezen, 162.

¹⁰ GAH, OSA inv.nr. 3232.

¹¹ De lijst van 1773 leverde wel enige correcties op de boekhouding van het jaar daarvoor en vermeldde de namen van 2 commiezen die in 1772 in kranten hadden gehandeld (maar niet op de abonnementslijsten van 1772 worden vermeld).

¹² GAH, OSA inv.nr. 3186.

¹³ Voorafgaand aan de verschijning van het eerste nummer van de 's Hertogenbossche Courant in 1771, werd een reclameblaadje verspreid waarin werd medegedeeld dat men voor *f* 2.12.0 een jaar lang de krant kon ontvangen.

¹⁴ De Amsterdamse Courant, waarover we via een artikel van I. van Eeghen in het tijdschrift "Amstelodamum" vrij goed zijn geïnformeerd, kostte omstreeks 1767 ½ stuiver per stuk

hetgeen neerkwam op *f* 3.18.0 per jaar. Eeghen, *Amsterdamsche Courant*, 45. Volgens Van Eeghen zou de Amsterdamse Courant pas op 1 januari 1797 haar prijs verhogen en was ze vanaf toen weer even duur als de andere Hollandse couranten, dus *f* 6.0.0 per jaar. Uit de Bossche gegevens blijkt echter dat er tussentijds nog een prijsverhoging moet zijn geweest aangezien de Amsterdamse Courant in 1778 *f* 5.0.0 kostte. Wanneer die prijsverhoging heeft plaatsgevonden is niet duidelijk. Dat moet echter vóór 1772 zijn gebeurd. Zou ze in 1772 nog steeds zo'n *f* 4.0.0 per jaar zijn geweest, dan zou in de abonnementslijst een bedrag van *f* 6.10.0 moeten zijn terug te vinden. Dat is niet het geval, ofschoon wel kon worden vastgesteld dat er verschillende Bosschenaren op de Amsterdamse Courant waren geabonneerd.

¹⁵ De eerste kwartaallijst van 1773 vermeldt dat "6 holl. comptoir Couranten voor 3 Maanden" *f* 11.5.0 kostten. Omgerekend kostte dus 1 Hollandse krant in 1772 *f* 7.10.0 per jaar.

¹⁶ Van der Meulen, *Courant*, 153.

¹⁷ De kwartaallijst van 1773 bevat de vermelding:

"Keulen, 25 courant dagen 1.11.4"

"fr. Utrechtse 25 courant dagen dito 1.11.4"

Met courantdagen worden de dagen bedoeld waarop een krant verscheen. Het gaat dus om 25 kranten voor *f* 1.11.4, hetgeen neerkomt op exact *f* 0.1.4 per krant. De "Gazette de Cologne" verscheen 2x per week. Uitgaande van 52 weken kostte deze krant exact *f* 6.10.0 per jaar.

¹⁸ De kwartaallijst van 1773 vermeldt "In den staat van April Majj en Junij 1772 is gebragt voor ontvang le Courier dus Bas Rhin *f* 16.-.-". Deze mededeling levert de nodige problemen op. Rond 1780 kostte deze krant slechts *f* 14.0.0. Dat ze goedkoper zou zijn geworden terwijl andere kranten in dezelfde periode duurder werden is niet erg logisch. Tweede probleem is dat weduwe Sitzmann te Kleef, waar de courant werd gedrukt, niet voorkomt op de lijst van courantiërs die door het postkantoor betaald werden. Bij het bedrag van *f* 16.0.0 moet dan ook een vraagteken worden gesteld.

¹⁹ De "Gazette de Bruxelles" verscheen tot 1741 1 maal per week, daarna (tot in ieder geval 1759) om de 4 dagen. De Krant telde tot 1741 8 bladzijden, daarna 6 bladzijden. Van der Meulen, *Courant*, 150. In 1759 veranderde de naam in "Gazette françoise des Pays-Bas". Ze kostte in 1772 te Amsterdam 4 stuivers per stuk. Eeghen, *Amsterdamsche Courant*, 41. Uitgaande van 92 kranten per jaar kostte een abonnement op deze krant *f* 18.8.0 per jaar. Volgens de specificatie van de Grote Sociëteit kostte de Gazette van Brussel in 1778 echter *f* 12.0.0 per jaar.

²⁰ Stadsarchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Oud-Archief (OA), inv. nr. 423, Magistraatsresolutiën 8 april 1778, folio 137.

²¹ P. Hollenberg, 'Enkele episoden uit de geschiedenis van de oudste Noordbrabantse krant', Voor Rogier (1964) 163-180, 165.

²² Van der Meulen, *Courant*, 61. Meer dan in Groningen, Leeuwarden en Breda, net iets minder dan in Maastricht. De bewering van P. Hollenberg dat de interesse naar nieuws in 's-Hertogenbosch groot zou zijn, lijkt hiermee enigszins te zijn onderbouwd. Bogers, 's-Hertogenbossche

Courant, 70.

²³ K. Baschwitz, *De krant door alle tijden*, (Amsterdam, 1948) 60. Van der Meulen, *Courant*, 58.

²⁴ Bogers, *'s-Hertogenbossche Courant*, 70.

²⁵ Ton Kappelhof, 'Laverend tussen Mars en Mercurius. Demografie en economie, in: A. Vos, e.a. red., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990*. (Zwolle, 1997) 55-78, 76.

²⁶ J.A. Faber, 'De achttiende eeuw', in: J.H. Stuijvenberg, red., *De economische geschiedenis van Nederland* (Groningen, 1977) 119-156, 142.

²⁷ Hollenberg, *Episoden*, 167.

²⁸ Hollenberg, *Episoden*, 165-167.

²⁹ In de eerste nummers stonden gemiddeld zo'n 12 tot 13 advertenties. Het adverteren was de eerste maanden echter gratis. Toen er betaald moest worden daalde het aantal naar een gemiddelde van 7 tot 8 advertenties per krant. Dat was notabene inclusief advertenties voor boeken van De Bresser en advertenties voor de 's Hertogenbosch Courant zelf.

³⁰ Voor Amsterdam: Eeghen, *Amsterdamsche Courant*, 32. Voor Rotterdam: GAHt, OA, inv. nr. 2055. Voor een advertentie betreffende de aanbesteding van de levering van turf en kaarsen en de levering van raap- en lijnolie, beide in de *Rotterdamsche Courant* 3 maal geplaatst, werd de stad *f* 16.18.0 in rekening gebracht. Het ging in totaal om 6 advertenties à 6 regels, zie daarvoor: *Rotterdamse Courant* nr. 88 (24 juli 1777), nr. 90 (29 juli 1777) en nr. 92 (2 augustus 1777).

³¹ 's Hertogenbosche Courant nr. 36, 5 mei 1772.

³² GAHt, OA, inv. nr. 1915.

³³ Eeghen, *Amsterdamsche Courant*, 45. Voor Rotterdam: GAHt, OA, inv. nr. 3642. Aldaar wordt ook vermeld dat de korting in Amsterdam omstreeks 1780 nog geen 10 stuivers per jaar zou zijn.

³⁴ Kranten gedrukt op papier van een betere kwaliteit waren in Amsterdam een kwart duurder. De oplage hiervan was echter zeer klein, slechts een paar procent van het totaal. Eeghen, *Amsterdamsche Courant*, 49. Ik ben ervan uitgegaan dat er in 1772 aan 's-Hertogenbosch geen dure exemplaren werden geleverd. De kranten die in 1734 vanuit 's-Gravenhage werden geleverd waren alle op goedkoop papier gedrukt. Van der Meulen, *Courant*, 61.

³⁵ Schneider, *De Nederlandse krant*, 62. Of de Franstalige Rotterdamse courant na 1719 nog is verschenen is niet helemaal duidelijk. In een Franstalige advertentie is sprake van de "Gazette de Rotterdam" van "6 Mai 1773". Ik vermoed echter dat daarmee de *Rotterdamsche Courant* werd bedoeld. *Rotterdamsche Courant* nr. 152, 21 december 1775

³⁶ De Gazette de Leyde werd uitgegeven door Etienne Luzac. De "Leidsche Courant" werd in de onderzochte periode uitgegeven door de Weduwe van Anthony de Klopper.

³⁷ In 1772 verschenen 2 extra Haagse couranten waarvoor apart werd betaald: *f* 1.4.0 extra Haagse courant d.d. 18 september 1772 en *f* 1.2.0 extra Haagse courant d.d. 26 september 1772. De eerste had betrekking op de geboorte van de erfprins aan het stadhouderlijk hof, de tweede ging over Pruisische aanspraken op Pools gebied. De eerste was eenzijdig bedrukt op een geheel vel, dus twee keer zo groot als een normale krant. De tweede krant was ook eenzijdig bedrukt maar iets kleiner. Omdat er slechts een week verschil zit tussen beide extra-couranten ben ik ervan uitgegaan dat het in beide gevallen om hetzelfde aantal couranten gaat. Het verschil in prijs bedraagt exact 32 penningen. Het postkantoor betaalde in 1772 voor 1 losse krant zo'n *f* 0.0.10. Dat zal bij de extra-couranten niet het geval zijn geweest gezien het papierformaat. Gaat men echter uit van *f* 0.0.12 voor de eerste extra-courant en *f* 0.0.11 voor de tweede, dan komt men in beide gevallen precies uit op 32 kranten. De extra-edities zouden er op kunnen wijzen dat er zo'n 32 abonnees op de Nederlandstalige Haagse Courant waren. Voor die 32 abonnees moesten de postmeesters op hun beurt weer *f* 160.0.0 aan P. Gosse, de courantier in 's-Gravenhage betalen. De Franstalige Haagse courant werd ook geleverd door P. Gosse. Dit zou kunnen betekenen dat, naast *f* 160.0.0 voor Nederlandstalige abonnementen, ongeveer *f* 13.0.0 voor Franstalige Haagse couranten werd betaald. De Franstalige Haagse courant kostte vanaf 1778 *f* 14.0.0 jaar en is mogelijk voor de prijsstijging ook *f* 12.0.0 geweest. Dit zou weer kunnen betekenen dat er waarschijnlijk 1 abonnee op de Franstalige Haagse courant was.

³⁸ Bij zijn berekening ging Bon rond 1780 uit van: 40 Haagse, 20 Haarlemse, 40 Rotterdamse, 10 Amsterdamse, 10 Delftse en 10 Leidse couranten. GAHt, OA, inv. nr. 3642.

³⁹ GAHt, OA, inv. nr. 3689. De hier bedoelde lijsten bevatten de namen van hen die in 1772 via het Bossche Postcomptoir hun krant ontvingen. In die lijsten wordt na de naam de periode opgegeven waarin de krant ontvangen werd (meestal gaat het om een mooi afgeronde periode van 3, 6 of 12 maanden); de datum waarop de abonnee de rekening ontving (in de kolom "Verschijnd") (Men vergelijkt hiervoor de vermelding op de vierde kwartaallijst met de rekening die de stad op 31 december 1772 kreeg gepresenteerd. Deze werd pas betaald op 17 januari 1773. GAHt, OA, inv. nr. 2050 Bijlagen Politierekening 1772, eerste pak.); en het bedrag dat door de abonnee betaald werd (in de kolom "ontvang").

⁴⁰ Arts, briefpostwezen, 60.

⁴¹ GAHt, OA, inv. nr. 417, Resoluties magistraat 1772.

⁴² Het laagste bedrag dat kon worden geïdentificeerd was *f* 6.0.0. Dat men voor de bezorging van de Bossche krant meer moest betalen dan voor een Hollandse krant, is niet aannemelijk.

⁴³ 's Hertogenbossche Comptoir- en Schrijf-Almanach. 's-Hertogenbosch, 1772. A.F.O. van Sasse van Ysselt, De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen. Aanteekeningen uit de Bossche schepenprotocollen loopende van 1500-1810. 3 delen ('s-Hertogenbosch 1910-1914). GAHt, OA, inv. nr. 153 Slagersgilde, 184 Kramers- en Tingietersgilde, 251 Schrijnwerkers- Draaiers- Kuipers- en Rademakersgilde, 303 Linnen- en Tapijtweversgilde, 322 Schilders- Beeldsnijders-

Glasmakers- Borduur- Stickers- en Legwerkersgilde, 344 Barbiers- en Chirurijnsgilde, 345 Chirurijnsgilde, 356 Oudekleerkopersgilde. GAHt, OA, inv. nr. 2904. Leggers van de belastingen of taxen op de huishuur en op beambten op kamers en neringdoende personen aangetekend per wijk, huisnummer, eigenaar, bewoner of inwonende beampte. 1766-1777. A-J. 26 delen.

⁴⁴ J.M.H.J. Hemels, *De Nederlandse pers voor en na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869* (Assen, 1969), 13.

⁴⁵ GAHt, OA, inv. nr. 3648. Specificatie politierekening 1773 op los vel. In marge: "onbekent zynde aan Postmr off en in hoe verre deze Posten verantwoord werden, en off die niet moeten verantwoord worden,/ NB deze Post vermeen ik dat op de staten komt, off gezien,/ zal nagegaan dienen te worden".

⁴⁶ Arts, *briefpostwezen*, 55, 56.

⁴⁷ Een aantal mensen blijkt verschillende beroepen te hebben gecombineerd. Meestal gaat het dan om het beroep van slager (beenhouwer etc.). Dit was echter een seizoensgebonden aangelegenheid. In de slachtmaand (november) zal de hoeveelheid werk wel te veel zijn geweest voor de reguliere slaggers. Als gesproken wordt over de beroepen van de abonnees blijven dit soort nevenactiviteiten, ofschoon vermeld in de biografieën, buiten beeld.

⁴⁸ Dat is meer dan door het Postcomptoir zou zijn ingekocht. Op basis van de "inkoopbedragen" per stad kwam ik op: 110 Hollandse kranten, 10 Antwerpse en 13 Franstalige kranten. Er was echter al op gewezen dat de boekhouding niet parallel liep, dat daarnaast bij de inkoop het aantal abonnementen naar beneden werd afgerond (de restbedragen zijn goed voor ± 3 kranten) en dat er geen rekening werd gehouden met een eventuele korting bij inkoop.

⁴⁹ A.C.M. Kappelhof, "Laverend tussen Mars en Mercurius. Demografie en economie", in: Vos, A. (e.a. red.) *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990*. Zwolle, 1997. 55-78. 55 noot 1.

⁵⁰ Deckers, Heckart, Osch, en Voet.

⁵¹ In Rotterdam bijvoorbeeld kreeg de koffieschenker Haesverberg vanaf 1715 een voorkeursbehandeling bij de nieuwsvoorziening. In Leiden had de koffiehuishouder Felix de Klopper zelfs contact met enige correspondenten in 's-Gravenhage die hem van nieuws voorzagen. Dat verliep in Leiden zo goed dat De Klopper in 1719 de vergunning kreeg om voortaan de "Leidsche Courant" te mogen drukken. Van der Meulen, *Courant*, 56.

⁵² Bogers, A.W.M. *De 's-Hertogenbossche Dingsdagse en Vrydagse Courant*. In: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 1986. Zutphen, 1986. blz. 63-86. 70.

⁵³ Als medium om goederen en diensten aan de man te brengen heeft de 's Hertogenbossche Courant in de eerste tien jaar van haar bestaan slechts een bescheiden rol gespeeld. Per week kreeg men via de regionale courant zo'n 15 advertenties onder ogen, een abonnement op één Hollandse courant leverde per week al gauw 75 advertenties op.

⁵⁴ De 4 vrouwelijke renteniers waren op 4 Hollandse en 1 Franstalige, de 6 tapsters op 11 Hollandse en 4 Antwerpse en de 2 koopvrouwen op 4 Hollandse kranten geabonneerd.

⁵⁵ J. de Jong, Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw (Utrecht/Antwerpen, 1987) 140.

⁵⁶ Dat de magistraat geen controle had op de verspreiding van kranten zoals door P. Altena beweerd werd, is onjuist. Altena. Bossche couranten, blz. 15.

⁵⁷ Oprechte Haerlemse Donderdagse Courant nr. 18, 1 mei 1766. "NEDERLANDEN. BRUSSEL den 28 April. Gister, Verjaardag van de Overbrenging van het miraculeuse Maria-beeld van 's Hertogenbosch naar de Parochiale Kerk van de Abdy van Caudenberg, in 1630, begaf zig zyne Koninglyke Hoogheid, onze Gouverneur-Generaal, derwaards, om by de solemneele Mis, welke door den Abt van gemelde Abdy pontificaal gecelebreerd werdt, en vervolgens by de Processie, verzeld van het geheele Hof, te assisteeren."

⁵⁸ Oprechte Haerlemse Courant nr. 18, 1 mei 1766 en nr. 24, 12 juni 1770.

⁵⁹ 's Gravenhaagse Courant nr. 1, 1 januari 1766

⁶⁰ GAHt, OA, inv. nr. 3642.

⁶¹ A.C.M. Kappelhof. Reinier van Arkel 1442-1992. De geschiedenis van het oudste psychiatrische ziekenhuis van Nederland. 's-Hertogenbosch, 1992. blz. 53

⁶² Eeghen, Amsterdamsche Courant, 49.

⁶³ Van der Meulen, Courant, 65.

⁶⁴ Hollandse Historische Courant nr. 31, 13 maart 1766; 40, 3 april 1766; 41, 5 april 1766; 42, 8 april 1766; 43, 10 april 1766; 44, 12 april 1766; 45, 15 april 1766; 46, 17 april 1766; 47, 19 april 1766.

⁶⁵ Hollandse Historische Courant nr. 48, 22 april 1766.

⁶⁶ Hollandse Historische Courant nr. 52, 1 mei 1766; 53, 3 mei 1766; 54, 6 mei 1766; 55, 8 mei 1766.

⁶⁷ Eeghen, Amsterdamsche Courant, 49. Zij baseerde zich op de advertentie van eind 1777.

⁶⁸ Het Algemeen Handelsblad was in 1830 het eerste Nederlandse dagblad dat 6 keer per week verscheen. Hemels, dagbladzegel, 20. In het buitenland kende men toen al: Leipsiger Zeitung 1660; Daily Courant (Engeland) 1702; Wiener Zeitung 1703; Journal de Paris 1777 en La Feuille sans titre (Luik) 1777.

⁶⁹ "BEKENDMAAKING. Word aan het Publyk geadverteerd, dat, uit hoofde van de steeds toeneemende duurte van het Papier als andere bykomende en verzwarende kosten, de prys der LEYDSCHÉ, HAAGSCHÉ, UTRECHTSCHÉ, HAARLEMSCHÉ, ROTTERDAMSCHÉ en

HISTORISCHE COURANTEN op 6 Guldens in het Jaar gesteld is, doch dat daar niet onder begreepen zyn de Porten, die van dezelve in afgeleegen Plaatsen moeten betaald worden, en dat dit een aanvang zal neemen met den 1 January 1778." Leidsche Woensdagse Courant nr. 157, 31 december 1777.

⁷⁰ GAHt, OA, inv. nr. 3651.

⁷¹ De tarieven voor de post die op 1 oktober 1762 waren vastgelegd golden nog steeds. GAHt, OA, inv. nr. 3646. Ook de tarieven van de Maastrichtse Postchaise waren sinds 1761 ongewijzigd. GAHt, OA, Magistraatsbibliotheek. 's Hertogenbossche Comptoir en Schryf-Almanach, 1780. Zie verder: GAHt, OA, inv. nr. 423, Magistraatsresolutiën 7 januari 1778, folio 2.

⁷² GAHt, OA, inv. nr. 3642.

⁷³ 's Gravenhaagse Woensdagse Courant nr. 148, 10 december 1777.

⁷⁴ Vermoedelijk gaat het hier om privé abonnementen bestemd voor in het koffiehuis aangezien voor de sociëteit aparte kranten werden gekocht.

⁷⁵ A.C.M. Kappelhof, Reinier van Arkel 1442-1992. De geschiedenis van het oudste psychiatrische ziekenhuis van Nederland ('s-Hertogenbosch, 1992) 53. De betaling in 1772 is in de boekhouding van Reinier van Arkel niet als een afzonderlijke betaling terug te vinden. Waarschijnlijk is ze in een verzamelpost ondergebracht.

⁷⁶ Er bevindt zich een voorgedrukte en ingevulde kwitantie van 50 gulden in de bijlagen van de stadsrekening van 1772. De betaling heeft betrekking op een periode van 12 maanden. Zij vermeldt: "Leverantie van 1. keulse en 4. holl. Couranten, verschene den laatsten December 1700 twee en zeventich." De kwitantie is gedateerd en ondertekend "'s Bosch den 17 Januarij 1773. P. D. Santvoort." GAHt, OA, inv. nr. 2050 Bijlagen Politierekening 1772.

⁷⁷ Zie voor de ontbrekende 13 dagen in het 4e kwartaal: Jan van Deijnsen.

⁷⁸ GAHt, Oprechte Haerlemse Donderdagse Courant nr. 37, 13 september 1753. Deze krant vermeldt in handschrift "dhr. Ackersdijk". Daar de initialen ontbreken zijn er hier meerdere leden van de familie die in aanmerking komen. Willem Cornelis was toen 18 jaar oud.

⁷⁹ Nederland's Adelsboek. 1940, 221.

⁸⁰ J.J.M.H. Verzijl, 'Bosc de la Calmette', in: Jaarboek Centraal Bureau Genealogie, 13 (1959), 181-193.

⁸¹ Brandwijk mist dus een week, is 3 kranten. Bij een verkoopprijs van f 0.0.15 per krant zou dan per 3mnd betaald zijn: f 1.17.3. Hij heeft dus vermoedelijk op 8 oktober 1772 een abonnement genomen op een hollandse krant.

⁸² Een artikel in de 's Hertogenbossche Vrydagse Courant van 11 oktober 1771 is niet te vinden in de Leidse, Haarlemse, Haagse of Delftse courant. Naar alle waarschijnlijkheid is het een vertaling van een artikel in de Gazette de Cologne van 4 oktober 1771. Deze kostte echter

slechts *f* 12.0.0. Natuurlijk kunnen ook beide couranten een zelfde, nu nog onbekende, bron hebben geraadpleegd.

⁸³ Had blijkens de kwartaallijst van 1773 minstens 3 kranten: 12 dagen *f* 0.7.14 (?) en 12 maanden *f* 19.10.0. (1 Franstalige en 1 Hollandse).

⁸⁴ Hij mist in 3 dagen tijd waarschijnlijk 2 kranten à *f* 0.0.15. Omgerekend naar jaarbasis komt dat op *f* 14.19.4. In 1773: 3mnd *f* 3.15.0. = 2 holl.

⁸⁵ H. Ringoir, Afstammingen en voortzettingen der Cavalerie en Wielrijders (Den Haag, 1978) 68.

⁸⁶ Godschalk wordt een keer teveel geboekt voor *f* 6.-.-, is hier in de tabel gecorrigeerd.

⁸⁷ A.R.M. Mommers, Brabant van Generaliteitsland tot Gewest, (Utrecht, 1953). II 403.

⁸⁸ Mommers, Generaliteitsland, 423. Sasse van Ysselt, Huizen, III 324.

⁸⁹ GAHt, OA, Arch. Herv. Gem. inv. nr. 8 folio 450.

⁹⁰ Mommers, Generaliteitsland, 557. Sasse van Ysselt, Huizen, I 222.

⁹¹ Een tweede mogelijke kandidaat: Weduwe de Lepo, Blok A 68, koffiehuis. De abonnementslijst vermeld echter uitdrukkelijk mej Lepo en geen wed Lepo. Desondanks kan ik niet uitsluiten dat het om één en dezelfde persoon gaat.

⁹² Mommers, Generaliteitsland, 514.

⁹³ Plaatst in die hoedanigheid een advertentie in de: Rotterdamsche Courant nr. 153 donderdag 23 december 1773

⁹⁴ Is op jaarbasis *f* 46.10.0.

⁹⁵ Een tweede mogelijkheid: Weduwe juf. van Santvoort: Blok E 135.

⁹⁶ Is op jaarbasis *f* 69.0.0.

⁹⁷ Ary Verhellouw, o.a. in 1767 architect te 's-Hertogenbosch? Sasse van Ysselt, Huizen, II 403.

⁹⁸ GAHt, OA Arch. Herv. Gem. inv. nr. 417, folio 214, 242, 263.

⁹⁹ Een tweede, minder waarschijnlijke, kandidaat: Verhellouw: Blok H 316, timmerman.

¹⁰⁰ GAHt, OA inv. nr. 417, folio 176.

¹⁰¹ Mommers, Generaliteitsland, II 363.

¹⁰² Een advertentie in 1775 meldde een veiling in het logement "Prins van Oranje", gelegen achter het stadhuis, bewoond door G. van Osch. Rotterdamsche Courant nr. 40, dinsdag 4 april

1775.

¹⁰³ Betaald in het eerste kwartaal *f* 6, in het tweede kwartaal *f* 1.10.